

A KUTATÁS TARTALMA, KERETE

"A magyarországi demográfiai átmenet" c. OTKA pályázat keretében a Népeségtudományi Kutató Intézet, valamint a Központi Statisztikai Hivatal Népesedési Főosztályának támogatásával a jelen tanulmánykötetben az alábbi tanulmányokat tesszük közzé. A tanulmányokat 1987. december 1-én és 1988. december 13-14-én a Népeségtudományi Kutató Intézetben tartott szakmai szemináriumok vitatták meg.

1. *Szentgáli Tamás* a demográfiai átmenet elméletével foglalkozó külföldi és hazai szakirodalmat szemlélteti, megvilágítva az elmélet több fontos és vitatott tételét.

2. *Andorka Rudolf* túlnyomó többségében saját kutatásaiból származó és a jelen kutatásban további kiegészítéseivel bővülő, összesen 13 egyházközség, 18. századtól induló családrekonsztitúciójának eredményeit összegezte. Bemutatta a különféle vallási és etnokulturális típusú települések házasságkötési korának, termékenységének idősorait, különös tekintettel a születésszabályozás korai kialakulásának településenkénti variációira.

3. *Hablicsek László* felhasználta *B. Lukács Ágnes* 1970-es években készített reprezentatív adatfelvételét, amely az ország mai területén fekvő 135 egyházközség 1820 és 1830 közötti születési és halálozási adatait tartalmazta. Ennek a felvételnek az adataiból többféle halandósági táblát készített (korrigált *Haley, Brass, Ledermann, Coale—Demény*), modellezve az elemzett időszak legfontosabb halandósági, termékenységi mutatóit, a népesség számának és korstruktúrájának becsülhető értékeit.

4. *Dányi Dezső* az ország mai területén fekvő községek 1830—39. és 1850—59. években kötött első házasságainak, régióként és vallásonként rétegzett 2%-os mintája alapján, mintegy 8500 család rekonstitúcióját végezte el. Régióként és vallásonként mutatta be a házasságkötési kor, a házas termékenység és a csecsemő halandóság értékeit. A minta kiegészült a Kalocsai érsekség bánati területen fekvő községeinek reprezentatív adataival is.

5. *Kamarás Ferenc* az ország mai területére vonatkozó 19. század végi adatok pontosítása érdekében, részben teljes körűen, részben mintavételi eljárással, több mint 400 ezer születési és 280 ezer halálozási adatot dolgozott fel az 1900/01. és az 1910/11. évi anyakönyvek alapján. Meghatározta a legfontosabb nyers demográfiai mutatók értékeit, elvégezte a népességszám továbbvezetésének 1900—20 évekre vonatkozó számításait. Éves rövidített halandósági táblák kidolgozásával több hiányt pótló mutatót határozott meg.

6. *Dányi Dezső* a már meglévő, de időközben korrigált 1880—1960 évekre vonatkozó úgynevezett princetoni indexeket egészítette ki az ország mai területére készített számításokkal. Bemutatva a nuptialitást, a házas és a nem házas termékenység országos és megyénkénti adatainak változását.

7. *Csernák Józsefné* az 1970. évi népszámlálás 25%-os mintája alapján kidolgozta az 1885 és 1930 évek között született nők — azaz 46 évjárat — házasságkötési korának mutatóit tartal-

mazó, évjáratonkénti házassági tábláit. Adatfeldolgozását a közeljövőben követi az elemző tanulmány elkészítése.

8. *Józan Péter* vezetésével feldolgozást nyert az 1900/01. és az 1910/11. évi, előzőekben említett reprezentatív halálozási adatok halálloki megjelölése, a jelenleg érvényes halálloki nomenklatura szerint. A közeljövőben megjelenő értékelő tanulmány a halálloki struktúraváltás történeti elemzését szolgálja.

A felsorolt adatfelvételek, feldolgozások és a tartalmilag csak lazán összefüggő elemzések nem merítik ki, nem meríthetik ki a hazai demográfiai átmenet minden lényeges vonásának megvilágítását, vagy megragadását. Olyan fontos vetületek várnak még feldolgozásra, mint a vándorlás szerepe és hatása, a gazdasági-társadalmi változások és a demográfiai átmenet kapcsolata stb. Reméljük azonban, hogy az elkövetkező elemzések mégis építhetnek a jelen tanulmánykötet információira és elemzéseire.

Az előzőekben ismertett nyolc tanulmány részletes tábla anyagát, valamint a két utolsó adatfeldolgozás dokumentációját technikai okok miatt kihagytuk a jelen kötetből. A Népeség-tudományi Kutató Intézet könyvtárában azonban a kutatók rendelkezésére bocsátjuk.

BEVEZETÉS — ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarországi demográfiai átmenetről szóló — a kötetben közölt — tanulmányok eredményeinek összefoglalása előtt hasznosnak látszik ehhez az elmélethez kapcsolódó empirikus kutatások áttekintése. (Az elmélet tartalmát, annak elágazásait és változatait az első tanulmány foglalja össze.) Ezek fényében ugyanis kitűnik, hogy az eredetileg megfogalmazott demográfiai átmenetelmélet sok tekintetben, módszertanilag és következtetéseiben is korrekcióra szorul, amint ezt a magyar demográfiai irodalom, már viszonylag korán szóvá tette (Valkovics 1982). Az elkövetkező és korántsem teljes áttekintés arra is módot nyújt, hogy a klasszikus demográfiai átmenet sémájába ez ideig alig beleillő Magyarország rendkívüli, kivételes pozícióját degradáljuk. Bemutassuk, hogy sok kivétel között a hazai demográfiai képletek csak az egyik változatot képviselik.

Ma már alig vitatható, hogy a demográfiai átmenetelmélet általános megítélése az utóbbi időben alapvetően megváltozott. Ennek egyik jele, hogy az átmenetelmélet kétségtelen invenciózus, de viszonylag szegényes és durva empiriára támaszkodó kezdeti megfogalmazását, napjainkban már csak "stilizált" jelzővel illetik. Udvariasan érzékeltetve, hogy ez az elmélet a termékenység és a halandóság több mint másfél évszázados folyamatát csak kontúrjaiban ragadta meg. Részleteit, területi és időhatárait, a demográfia finomabb módszereivel alig fedte fel. Okait és következményeit pedig leegyszerűsítve generalizálta (Coale 1986). Sommás vélemény szerint mindössze annyi igaz, hogy "A tradicionális társadalmakban a termékenység és a halandóság nagy volt. A modern társadalmakban a termékenység és a halandóság kicsi. Ami a kettő között van az a demográfiai átmenet" (Demény 1968).

Mindezek alapján érthető, ha ma már az is vita tárgya, hogy egyáltalán elméletnek tekintendő-e a demográfiai átmenetről szóló tanítás, vagy pedig csak egy elnagyolt séma, egy folyamat durva prezentálása, a kutatás kerete, amelybe többféle eredmény, hipotézis is belefér. Ha azonban a demográfiai átmenetelmületről vallott nézetek — nem maga a tény — nem minősíthetők elméletnek, akkor nyilvánvaló, hogy nem magyarázhatja hitelesen a jövő demográfiai képleteit sem. Nem kétséges dilemma előtt áll a demográfiai tudomány.

1. Változás az alapfogalmak tartalmában — a termékenységcsökkenés mérési módszerei

A demográfiai átmenetelmélet megfogalmazása idején csak általánosságban, nyers mutatók alapján deklarálták a termékenység és a halandóság csökkenésének tendenciáit. *Leridon*, *Henry* és mások közreműködése nyomán már úgy definiálták a termékenység csökkenését, mint az önkéntes születésszabályozástól mentes magas, természetes termékenység átalakulását, tudatos születésszabályozást tartalmazó reprodukzív magatartássá (*Henry* 1961, 1972; *Leridon* 1979).

A legújabb, sokkal finomabb megfogalmazás szerint a kezdeti magas, nem paritás specifikus termékenység változott át paritás specifikus termékenységgé (Coale 1986).

A legutolsó definícióban két tényező kiemelése érdemel részletesebb megvilágítást. Mindenekelőtt hangsúlyozandó, hogy kimaradt a természetes termékenység kifejezése, továbbá, hogy a meghatározás szerint a termékenységcsökkenés korszaka előtt — a predeclin korszakban — is feltételezhető a születésszabályozás olyan formája, amely nem kötődött a családban már megszületett, vagy még életben lévő gyermekek számához. (A szülések közötti intervallumok meghosszabbítása, szexuális tabuk, indukált abortusz és más tényezők szolgálták ezt a nem paritás specifikus termékenység korlátozást.) A leírt definíció módosulása a termékenységcsökkenés történeti folyamatának átértékelését jelenti. Azaz nem csak annak a vitának a mai mérlegelését, amely a Henry-féle természetes termékenység fogalommal kapcsolatosan alakult ki. A demográfusok ugyanis az utóbbi években egyre több kifogást emeltek a természetes termékenység meghatározásával szemben (Wilson 1984; Wilson et al. 1988). Bár túlzásnak tartjuk "megtévesztésnek" titulálni a természetes termékenység fogalmát (Blake 1985), annyi azonban bizonyos, hogy mind ez ideig nem találtak olyan populációt, amelynek termékenysége a Henry-féle együtthatókat elérte volna (azaz, amely népesség termékenységét csak a női népesség sterilitásának fiziológiai határai szabták volna meg). Az is kiemelt hangsúlyt kapott, hogy a Henry-féle 13 népességre alapozott természetes termékenységi mutatók igen nagy variációt mutatnak. Németország példája pedig azt igazolta, hogy a természetes termékenység nem tekinthető állandónak, mert összfüggésben áll a környezet, a táplálkozás és egyéb tényezőkkel, végül pedig a modernizáció idején, a fejlődő országokban, bizonyos korcsoportokban magasabb volt a természetes termékenység mint Henry dokumentációjában (Knodel—Wilson 1981; Dyson—Murphy 1985; Srinivasan—Jejeebhoy 1980).

A termékenység csökkenésének történeti folyamata tehát a Coale-féle definíció szerint úgy zajlott le, hogy a durva, a már életben lévő gyermekek számától függő vagy az előre meghatározott utódok számát érvényesítő születésszabályozást — magyar viszonylatban az egykézést — megelőzte az a születéskorlátozás, amely ugyan igen magas, de mégis a női fiziológiai sterilitás határán aluli termékenységet produkált.

Az előzőekben leírt kétségek és megfontolások a termékenységcsökkenés mérési módszereinek változásában is megjelentek. A demográfiai átmenet termékenységcsökkenését mérő kezdeti nyers arányszámokat, majd a korszecifikus termékenységi mutatók és származékainak felhasználását Coale úgynevezett princetoni indexei követték, amelyek lényegükben a Henry-féle természetes termékenység standardizálása alapján készültek. Végül Coale—Trussel modelljében (1974, 1978) megfogalmazódott, ha nem is egymásutániságában, hanem egyidejűségében a "spacing" és a "stopping" effektus matematikai megragadása:

$$r/a/ = n/a/ \cdot M \cdot e^{m \cdot v/a/}$$

ahol az $r/a/$ a megfigyelt házassági termékenység az a életkorban, amely kifejezhető az $n/a/$ természetes termékenység Henry-féle mérőszámával valamint a M együttható szorzatával, amely a szoptatás, szexuális szokások, tabuk, fekunditási tényezők jelzőszáma és nagysága $M = r(20-24)/n(20-24)$ képlettel ragadható meg. Az $n/a/ \cdot M$ szorzat pedig nem más mint a spacing effektus kifejezése. A modell másik tagja méri a paritás specifikus termékenység korlátozását, a stopping effektust, amikor is

a v/a / a fejlett országok 1960. évi adatai alapján meghatározott tapasztalati együtt-ható, azaz a termékenységi kontroll,

a m pedig a tulajdonképpeni stopping effektus paramétere, nevezik a születésszabályozás mérőszámának is.

A házasság termékenysége, f/a /, az előző képlet szerint $f/a = G/a/r/a$ / ahol a G/a / a legalább egyszer már házasságot kötött, nem hajadon a éves korú nők száma.

A Coale—Trussel-féle modell különösen Bröstrom (1983, 1985) becslési módszerét követően többször is alkalmazásra talált, bár nem mentes az ellentmondásoktól, kétségektől. Ugyanis:

- a) ha a r/a / nagyobb mértékben csökken, mint a standardnak minősített v/a /, akkor a születésszabályozás paramétere, a m növekvő értéket mutat, ha azonban ez a csökkenési ütem lassúbb, akkor a m értéke negatív, ami nehezen értelmezhető (Yu Xie 1990),
- b) ha feltételezhető, hogy a M és a m kölcsönösen összefüggnek egymással, akkor ugyanazon M értékhez többféle m érték kapcsolódhat és megfordítva. Ilyen módon a modell nem határozza meg a m azon küszöb értékét, amely biztosan jelzi a születéskorlátozást, a stopping effektus határértékét. Jelenlegi tapasztalatok szerint ez a küszöb érték 0,20.

Mindezt mérlegelve a demográfiai átmenet termékenységcsökkenési folyamatának mérési módszere komplexebbé, finomabbá vált, de egyszerűsége bonyolultabbá is.

Kiemelendő még, hogy a Coale—Trussel-féle modell gondolati konstrukciója feltételezi az előbb említett spacing és stopping effektusok egymásutánosságát, de matematikai megoldásában mégis egyidejűségét konstruálta meg, kivéve akkor, ha a m 0 és így az egyenlet második tagja egyenlő eggyel. Elvileg tehát a modell elfogadja a Carlsson-féle adaptációs hipotézist, amely szerint az emberiség nem az ipari forradalom idején fedezte fel a születéskorlátozást — azaz a születéskorlátozás nem innováció, egy pillanatban előálló társadalmi magatartás, hanem hosszan tartó, kifejlődő adaptáció (Carlsson 1966). Egyébként ezt a hipotézist — a későbbiekben még részletezendő — igen sok történeti demográfiai elemzés is bizonyította, rámutatva arra, hogy Európában az ipari forradalmat megelőzően is volt születéskorlátozás az arisztokraták, a jómódú parasztok, a városi polgárok, a zsidóság között és említsük meg a 18. században már egykezű ormánsági magyar református jobbágyságot is.

2. A predeclin korszak

A demográfiai átmenetelmélet eredeti megfogalmazása szerint, az ipari forradalmat, a modernizációt megelőző korszakban igen magas volt a termékenység és a halandóság. Ennek a sémának megfelelően — amely nagy általánosságban megfelel a valóságnak — azt is feltételeztük, hogy a demográfiai folyamatokat a homogenitás és a stabilitás jellemezte térben és időben.

A történeti demográfiai stúdiumok azonban igen korán jelezték, hogy az ipari forradalmat megelőző másfél évszázadban sem a termékenység, sem pedig a halandóság nem volt állandó és a területi különbségek is jelentősek voltak. Ezt egyaránt bizonyították a településszintű és regionális családrekonstrukciók, a demográfiai átmenetről írt országos monográfiák (Spagnoli 1977; Lesthaeghe 1977; Livi-Bacci 1968, 1971; van de Walle 1974; Knodel 1979; Flinn 1977; Lutz 1987).

Több kutató arra is felhívta a figyelmet, hogy viszonylag korán jelentkezett az erőteljes születéskorlátozás, meghatározott társadalmi rétegekben, vagy jól elhatárolható mikrorégiókban (Henry 1956; Wrigley 1966, 1978; Dupâquier—Lachiver 1969; Scott 1972; Gaunt 1973; Rogers 1980; Livi-Bacci 1984; Andorka 1971). A németországi elemzés pedig azt is igazolta, hogy nagyobb közigazgatási egységek viszonylag moderált és stabilnak minősíthető termékenységi szintje mögött, a települések termékenysége jelentős különbségeket mutatott és erőteljesen hullámzott (van de Walle—Knodel 1965).

Az angliai történeti demográfia a reprodukció két tényezőjének predeclin stabilitását cáfolta meg. Kimutatták, hogy Angliában 1750 és 1816 között alig javult a születéskor várható átlagos élettartam, de a bruttó reprodukciós együttható látványosan emelkedett. Wrigley és Schofield kutatásai szerint a termékenység növekedését elsősorban a házasságkötési kor előbbrehozatala és nem a házasságkötések intenzitásának növekedése vagy a korszpecifikus termékenység növekedése idézte elő. Ezt megelőző korszakban pedig a halandóság javulási tendenciájára a termékenység csökkenése volt a válasz (Wrigley—Schofield 1981, 1983; Goldstone 1986). A legújabb, Finnországra vonatkozó kutatások is azt igazolták, hogy a házasságkötési mozgalom 19. század első felében lezajlott restriktiója jelentős hullámzást idézett elő a termékenység és a reprodukció folyamatában (Lutz 1987).

Joggal írhatta tehát Wrigley "oktalanság volna feltételezni, hogy az iparosítás előtti időkben a halálzási arányszámok változatlanul igen magasak voltak és ugyanezt feltételezni a termékenység mutatóiról" (Wrigley 1969). Végül pedig a princetoni vizsgálatok összefoglalása kiemelte, hogy a 19. század végi termékenységcsökkenés előtt, a predeclin korszakban, a természetes termékenységhez viszonyítva, némely elemzett közigazgatási egységben 30—40%-kal alacsonyabb volt a termékenység.

A felsorolt példák három következtetés levonására adnak módot:

- a predeclin korszakban nem volt állandó, stabil a termékenység és a halandóság;
- a termékenység és a halandóság sem európai, sem regionális méretekben nem volt homogén;
- elgondolkasztó, hogy a predeclin korszak végét — mérlegelve az előzőeket — melyik időszakkal jelölhetjük meg.

3. A magyarországi predeclin korszak jellemzői

Az előbb leírtakat szem előtt tartva a jelen kötet három tanulmányának megállapításait összegezzük a magyarországi predeclin korszak demográfiai sajátosságait mérlegelve. A három tanulmány (Andorka Rudolf, Hablicsek László és Dányi Dezső írása) három időmetszet és három módszer kutatásának eredményeit tartalmazza.

A lokális családrekonstrukció elemzések (Andorka Rudolf) megerősítik, hogy

- A) Magyarország bizonyos subpopulációiban és subrégioiban a református magyar jobbágyok között, az Ormánságban és a Sárközben már igen korán a 18. század végén kifejlődött az erőteljes születéskorlátozás;
- B) ugyanebben az időszakban azonban más tájakon, hasonló státusú, etnokulturális rétegekben még igen magas a termékenység, sőt az idősorok tanúsága szerint még növekszik is. A születésszabályozás tehát nem tekinthető ezt a kort jellemző általános demográfiai ismérvek;

- C) a leírt subpopulációk és mikrorégiók születéskorlátozó gyakorlata nem magyarázható sem a vallási, sem pedig a nemzetiségi hovatartozással;
- D) a születéskorlátozás nem kapcsolódott össze a házasságkötések intenzitásának lanyhulásával, de a születéskorlátozó falvakban korai a házasságkötés. A házasságkötési kor nyugati mintájára is van azonban példa;
- E) nincsen kapcsolat a csecsemő, vagy a gyermekhalandóság változása, javulása és a születéskorlátozás kialakulása között;
- F) a magyarországi korai születéskorlátozást az európai, ugyancsak individuálisan jelentkező korai születéskorlátozások egyik tagjának minősíthetjük, azzal a kiegészítéssel, hogy talán a legkeletibb, viszonylag elmaradott feudális — jobbágyi születéskorlátozás, amelyet bizonyára az elszegényedéstől való félelem, a várható birtokelaprózódás elodázása váltott ki.

Hablicsek László modellszámításai és *Dányi Dezső* regionális családrekonstrukciói alapján megállapítható, hogy

- G) a 19. század első felében Magyarországon viszonylag magas a termékenység, de hullámzó természetű. Az 1820—30-as években a TFR értéke 6,9, 1830—39. évi házas kohorszban 7,4, az 1850—59. évi házas kohorszban pedig 6,8. Feltehető, hogy a természetes termékenységnél mintegy 30%-kal alacsonyabb termékenységi értékek egy hosszán tartó, viszonylag enyhe, időnként azonban hullámzó termékenységcsökkenés mutatói, amelyek az 1880. évi, európai mértékkel mérve alacsony termékenységhez vezettek.

A szabadságharcot megelőző és követő házas kohorsz termékenységcsökkenése feltehetően összefüggésben áll a gazdasági-társadalmi változásokkal és a tipikus spacing effektus képét hordozza: az utolsó gyermekek szülésének életkora előbbre tolódik, a születek közötti intervallumok megnövekednek (*Knodel* 1987);

- H) a termékenységcsökkenés — Európától eltérően — nem járt együtt az átlagos házasságkötési kor és a házasságkötések intenzitásának módosulásával;
- I) mind a három időmetszetben jelentős különbségek mutathatók ki a termékenység szintjének és változásának vallásonkénti értékeiben. Alig vitatható, hogy a református vallásúak termékenysége a legalacsonyabb és a leginkább csökkenő;
- J) mind a három időmetszetben jelentős különbség mutatkozik az egyes tájak, településtípusok termékenységében, jelezve, hogy nem csak a vallási, vagy nemzetiségi eltérések módosították a termékenység mutatóit, hanem az eltérő gazdasági-társadalmi struktúrák is.

Kiemelendő, hogy a Kalocsai érsekség bánati településein élő katolikus népesség házas termékenysége 1830—39-ben és 1850—59-ben is az ország legalacsonyabb regionális értékeit mutatja;

- K) az 1820-as évekre készített halandósági táblák tanúsága szerint (*Hablicsek László*) a halandóság magas, a születéskor várható átlagos élettartam 25—28 év körül ingadozik. A csecsemőhalandóság igen nagy, minden negyedik újszülött meghal egyéves korának elérése előtt;
- L) a magyarországi predeclin korszak eltartási aránya igen nagy (0,78), a társadalom igen fiatal;
- M) a demográfiai átmenetelmélettel szemben a reprodukció jelentős, de a járványok még visszavetik a hosszú távú népességgyarapodást.

4. A magyarországi transitio (1880—1960) jellemzői

A jelen kötetben két tanulmány (*Kamarás Ferenc, Dányi Dezső*) taglalja a hazai demográfiai átmenet, címben jelzett időszakának jellemzőit. Az összefoglalás előtt azonban célszerű idézni *Coale* megállapítását, amelyet az 1979. évi princetoni konferencián *Klinger András* javaslata váltott ki: "A mi revideált elemzéseink és térképeink most már egy érzékenyebb és következetesebb képet nyújtanak, azt tartalmazva, hogy létezhetett Magyarország különböző részein egy igen alacsony szintű termékenység a transitio előtt. ... ha a termékenység korai időszakban egy szintnél alacsonyabb volt, akkor a csökkenésnek már korábban kellett megkezdődnie... a felülvizsgálat során úgy láttuk, hogy néhány premodern népességnél a születésszabályozás, vagy az indukált abortusz általános elterjedése előtt tartósan alacsonyabb lehetett a termékenység, mint ahogyan azt korábban véltük" (*Coale* 1984).

A predeclin korszak előző összefoglalása és *Coale* véleménye egyaránt érzékelteti, hogy a hazai tulajdonképpeni transitio elemzésének kezdő időpontja (1880) inkább csak technikai jellegű — 1880-tól kezdve rendelkezünk ugyanis megfelelő részletettségű adatokkal — és semmiképpen sem jelöli a magyarországi demográfiai átmenet klasszikus időszakának elméletileg is megerősíthető kezdetét.

a) Korszakunk első felének demográfiai sajátosságait, az alábbi összefoglalás szerint azonban úgy kell mérlegelnünk, hogy Magyarországon ebben az időszakban — 1880 és 1920 között — megkésve ugyan, de mégis megindult az iparosítás, kialakult a nemzeti-liberális állam politikai, jogi intézményrendszere és egyszersmind fennmaradt a múlt feudális hagyományait őrző gazdasági-szociális, tudatot és magatartást is meghatározó rekvizituma. Lehetséges, hogy éppen ez a megkészettség, az iparosítás, a modernizálódás, a polgárosodás felemás volta is hozzájárult ahhoz, hogy demográfiai folyamataink különböztek az európai átlagtól. Nem vethető el azonban az a hipotézis sem, hogy már a korszak kezdetén alacsony és a vizsgált négy évtizedben viszonylag enyhe mértékben és hullámzó módon csökkenő női termékenységünk, halandósági viszonyaink ugyancsak moderált javulása, olyan demográfiai képlet, amely a távolabbi múltban — a tökétes fejlődés megindulása előtt — alakult ki és elemzendő korszakunkban csak konzerválódott.

Empirikus bizonyítás nélkül, de mégis megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy az előbb leírtaknak tulajdoníthatók mindazok az alábbi különbségek, amelyek Magyarországot — az első világháborút megelőzően — a korabeli európai demográfiai jellemzőktől és folyamatoktól elkülönítik:

1. Míg Európát ebben a korszakban a viszonylag alacsony nuptialitás jellemezte, hazánkban a nuptialitás princetoni indexe és a házasságkötések intenzitása az egész időszakban igen magas, illetve erőteljes;
2. Az elemzett négy évtizedben Magyarországon — Európa más országaihoz viszonyítva — viszonylag kismértékben csökken a nuptialitás;
3. A házas termékenység korszakunk elején (1880) Magyarországon lényegesen alacsonyabb, mint Franciaországot kivéve bárhol Európában;
4. A házas termékenység harminc év alatt (1880—1910) mindössze mintegy tíz százalékkal csökken, sokkal kisebb ütemben mint Európa más államaiban;
5. Illegitim termékenységünk mutatója Európa legmagasabb index értéke az egész időszakban;
6. Az illegitim termékenység nem sokkal alacsonyabb 1910-ben mint 1880-ban, bár 1880 és 1890 között jelentős emelkedést mutatnak az indexszámok;

7. Az összes termékenység a nagy nuptialitásnak és az illegitim termékenység viszonylag nagy súlyának köszönhetően európai viszonylatban sokkal kedvezőbb, mint a házasság termékenység terén elfoglalt pozíciónk;
8. Az összes termékenység csökkenésének mértéke (12,8%) Európában hazánkban a legkisebb;
9. A halandóság javulása viszonylag lassú. A születéskor várható átlagos élettartam a férfiak és a nők viszonylatában is mintegy 10 évvel növekszik az 1880—1910 közötti időszakban. A csecsemőhalandóság javulása az európai szinttől és ütemtől elmarad, bizonyítva, hogy a termékenységcsökkenést és az egyre növekvő születésszabályozást nem előzte meg, feltehetően nem is idézte elő a csecsemőhalálozás erőteljes javulása. A halandósági táblaszámítások azonban azt igazolják, hogy a gyermekhalálozások terén mégis előrehaladás állott elő. (A halandóság, csecsemőhalandóság és a termékenységcsökkenés egymást követő voltára vonatkozó vitáról lásd: *Stolnitz* 1955; *Preston—Nelson* 1974; *Lee* 1980; *van de Walle* 1986. A változatok modellezésének szimulációjáról: *Wunsch* 1973.)

A történeti hűség és a magyar társadalomtudomány hitele megkívánja, hogy az első világháború előtti demográfiai viszonyainkról, különösen pedig a termékenység szintjével és csökkenésével kapcsolatban napvilágot látott korabeli elemzésekről ne feledkezzünk meg. Ezekből ugyanis egyértelműen megállapítható, hogy termékenységünk alacsony szintjét és egyes tájakon reprodukciót veszélyeztető változását (az egykét), valamint halandósági viszonyaink viszonylagos stagnálását felfedték és okait, valamint következményeit is megkísérelték feltárni (*Ráth* 1901; *Milhoffer* 1903; *Széchenyi* 1906; *Kovács* 1923; *Szentiványi* 1916; *Boner* 1868; *Weszelowszky* 1882; *Buday* 1917 stb.).

b) Az első világháborút követő időszakban Magyarország trianoni területén zajló demográfiai folyamatokat igen kockázatos az első világháború előtti Magyarország demográfiai folyamataival összevetni. Még akkor is, ha a mai területre számított első világháború előtti mutatók alig különböznek a korabeli területre számított mutatóktól. Ez az egybeesés ugyanis csak a megoszlások sajátosságának tudható be.

Bevezetéképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az 1920 és 1960 közötti korszakot két tulajdonság jellemezte: demográfiai folyamataink tendenciái sokkal jobban idomultak az európai tendenciákhoz mint a korábbi évtizedekben; a demográfiai folyamataink üteme — legalábbis a termékenységváltozás területén — azonban kirívóan nagyobb mint Európa más államaiban. Úgy tetszik, hogy most sokkal gyorsabban követjük az európai tendenciákat mint a korábbi időszakban, olyannyira, hogy már a harmincas években elérjük — az intrinsic ráták szerint — a demográfiai átmenet kritikus pontját. A harmincas években jelentkező átmeneti krízis, ha nem is korszakhatár, mégis előrevetíti a később bekövetkező népességcsökkenés állapotát.

A tendenciák és ütemek előző összefoglalását az alábbiak igazolják:

1. Elemzett korszakunkban hazánkban a nuptialitás Európa legtöbb államához hasonlóan közel egyharmadával (29,9%) növekszik.
2. A házasság termékenység dekádról dekádra csökken, a legkritikusabb időszak az 1920 és 1930 közötti évtized, amikor is közel egynegyedével csökken a házasság termékenység (25%), bár 1941 és 1960 között is jelentős a csökkenés, közel 30%. Négy évtized alatt — 1920 és 1960 között — több mint felére zuhan a házasság termékenység (56,2%-kal). Az első világháborút követő évtizedben és az utolsó harminc évben is Európában élen jártunk a házasság termékenység csökkenése terén.

3. Az összes termékenység csökkenésének üteme 1920 és 1960 között (47,3%) hazánkban a legnagyobb. Ha 1880-tól mérjük a mai területre számított termékenységváltozást, akkor közel 70%-os a csökkenés. Ilyen mérvű termékenységcsökkenés Európában sehol sem zajlott le.
4. Az első világháború utáni termékenységcsökkenési folyamatot kezdetben a társadalmi, foglalkozási rétegenkénti differenciálódás jellemezte. A trianoni rendezést követő évtizedben a birtokos parasztság, az ipari munkásság és az értelmiség termékenysége csökkent a legnagyobb mértékben. A mezőgazdasági földnélküli munkásréteg fertilitása a 20-as években azonban növekedett. A gazdasági válságot követő három évtizedben (1930—1959) a szellemi és egyéb munkásrétegeken kívül minden társadalmi kategóriában termékenységcsökkenés zajlott le. Jellemző, hogy az utolsó harminc évben a mezőgazdasági munkásság, a kisiparosok és kiskereskedők termékenységcsökkenése nagyobb mérvű mint a trianoni szerződést követő első évtizedben. A birtokos parasztság és a nem mezőgazdasági munkásság fertilitása azonban kisebb mértékben csökkent ebben a három évtizedben, mint 1920 és 1930 között. A hazai demográfiai szakirodalom sokrétűen részletezte a termékenységcsökkenés társadalmi és regionális differenciálódását, rámutatva arra, hogy a második világháború után a rétegspecifikus termékenységi differenciák és a regionális különbségek mérséklődtek és a konvergencia a kétgyermekes család általánossá válása felé tartott (*Thirring Lajos* 1941; *Klinger András* 1964, 1980; *Andorka Rudolf* 1967, 1974).
5. A halandósági táblaszámítások szerint a két világháború között mintegy húsz évvel javult a születéskor várható átlagos élettartam (férfiak esetében 41,04 évről 59,58 élettévre, nők esetében pedig 43,12 évről 63,80 évre, 1949/50 évig számítva). Az elkövetkező dekádban pedig átlagosan öt évvel. A csecsemőhalandóság jelentős mértékben csökkent, az európai csökkenéshez mérten azonban elmaradt. Európában ugyanis a 150 ezrelékről ötven ezrelékre 1885—1945 években módosult ez a mutató, míg hazánkban 1935 és 1960 között (*Chesnais* 1986).

5. A demográfiai átmenet regionális variációi

A transitio korszakát elemző történeti demográfiai monográfiák úgyszólván egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy a termékenységcsökkenés és a halandóságjavulás elméletileg feltételezett egységes folyamata rendkívül sokféle területi, regionális változatban formálódott ki. *Coale* ki is emeli, hogy: "sokkal több variáció létezett a predeclin fertilitásban, mint ahogy azt kezdetben az átmenetelmélet feltételezte, a születésszabályozásnak is többféle stratégiája alakult ki... és ezeket nem magyarázhatjuk a részletezett gazdasági-társadalmi jellemzőkkel" (*Coale* 1986). A tulajdonképpeni európai transitio folyamatában is lépten-nyomon találkozunk olyan régiókkal, tájakkal, amelyek az általános, országos trendekkel ellentétes demográfiai magatartást tanúsítottak. Talán elégséges, ha Oppeln, Galícia, Karintia, Dalmácia példájára hivatkozunk, vagy Olaszország 19, Írország 17, Finnország 4 megyéjére, Spanyolország és Belgium etnokulturális jellegű területi változataira, amelyekben az országos trendekkel ellentétes termékenységi és nuptialitási stratégiák alakultak ki (*Anderson* 1984; *Watkins* 1984).

A területi homogenitás a magyarországi demográfiai átmenetet sem jellemzi. A korábbi elemzések (*Demény* 1968; *Tekse* 1969; *Dányi* 1977; *Katus* 1981) ugyan elsősorban azt emelték ki, hogy hazánkban meghatározott megyékben (Temes, Krassó, Hunyad, Baranya stb.) igen korán kialakult a születésszabályozásra utaló alacsony termékenység, de azt kevésbé hangsú-

lyozták, hogy ugyanebben az időszakban más régiókban megnövekedett a termékenység. Hasonló változatok tapasztalhatók a nuptialitás terén is.

Hasznosnak látszik tehát a hazai demográfiai átmenet területi variációinak összefoglalása, a tanulmánykötetben leírt hat elemzés alapján:

1. Úgy tetszik, hogy közel két évszázadon keresztül azonos régiókban lokalizálódik az alacsony termékenység. A Balaton déli partjától délkelet irányba húzódóan, a mai Jugoszlávia és Románia területén, a legdélibb megyékben alakult ki ez a korai születésszabályozó, későbbben erősen egykézű táj. Kiemelendő azonban, hogy átmeneti időre még két ehhez hasonló régió formálódott ki. A 19. század elején-közepén Gömör, Hont, Bars, Nógrád megyék területén, valamint Erdély közepén és déli részén.
2. Ennek ellentétjeként az ország északnyugati tájain és a Tiszától északkeletre, a Kárpátokig terjedő régióban mindig a legmagasabb a termékenység. Kiemelendő, hogy a tanulmányokban részletezett régiók házas termékenysége között olykor 40–50% a különbség.
A Balatontól délkeletre elterülő régióban a klasszikus demográfiai transitio korában 20%-nál nagyobb mértékben csökken a termékenység, míg az ország közepén, a Balaton felvidékén a termékenységcsökkenés ugyanezen időszak alatt még a 10%-ot sem éri el. A legkisebb mértékben csökken a termékenység a mai Kelet-Szlovákia területén.
3. A viszonylag állandó területi termékenységi polarizálódást ki kell egészíteni a transitio korában termékenységét növelő régió kialakulásával: úgyszólván összefüggő 19 megyében.
4. A nuptialitás megyei alakulását a hullámzóan csökkenő értékek jellemzik, eltekintve néhány megyétől, amelyekben rendre, bár kismértékben csökken a nuptialitás és attól a közel összefüggő 13 erdélyi megyétől, amelyekben az első világháborút megelőzően növekszik a nuptialitás mértéke.
5. A nuptialitás és a házas termékenység változása, mint a demográfiai magatartás jellemző stratégiája általában azonos: az első világháború előtt mind a két tényező csökken. Ezzel az általános folyamattal szemben azonban az erdélyi és a partiumi területeken a növekvő házas termékenységet csökkenő nuptialitás kíséri, míg másik kilenc összefüggő megyében a házas termékenység csökkenése a nuptialitás növekedésével járt együtt.
6. Az első világháborút követő időszakban a nuptialitás és a termékenység területi differenciái csökkennek. A dél-dunántúli és északkeleti megyék különbségei azonban fennmaradtak. Megszűnnek az országos átlaggal ellentétes demográfiai magatartást tanúsító régiók.

Összefoglalásként hangsúlyozható, hogy a gazdasági, társadalmi, nemzetiségi, anyanyelvi, vallási tekintetben oly sokszínű Magyarországon természetesen különböző területi stratégiák alakultak ki a demográfiai átmenet közel két évszázados időszakában.

IRODALOMJEGYZÉK

- Anderson, B.* (1986): Regional and cultural factors of the decline of marital fertility in Western Europe. In: *Coale—Watkins: The decline of fertility in Europe*. Chap. 7.
- Andorka R.* (1974): A társadalmi és gazdasági tényezők hatása a népesedési folyamatok kialakulására Magyarországon a felszabadulás óta (kézirat).
- Andorka R.* (1967): A magyar népesség termékenységének alakulását befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*. 1967. No. 1.
- Andorka R.* (1971): La prévention des naissances en Hongrie dans la région Ormánság depuis la fin du XVIIIe siècle. *Population*. 1971. No. 1.
- Blake, J.* (1985): The fertility transition: continuity or discontinuity with the past? *Int. Pop. Conf. Florence*. 1985. Vol. 3.
- Boner, Ch.* (1868): *Siebenbürgen. Land und Leute*. Leipzig. 1868.
- Bröstrom, G.* (1985): Practical aspects on the estimation of the parameters in Coale's model for marital fertility. *Demography*. 1985. 625—631.
- Bröstrom, G.* (1983): Estimation in a model for marital fertility. *Statistical Research Report*. Univ. of Umea. Sweden.
- Buday L.* (1917): *Népünk halandósági viszonyai*. Bp. 1917.
- Carlsson, J.* (1966): The decline of fertility: innovation or adjustment process. *Population Studies*. 1966. 149—177.
- Chesnais, J.C.* (1986): *La transition démographique*. Paris. 1986.
- Coale, A.J.—Trussel, T.J.* (1974): Model fertility schedules: variations in the age structure of childbearing in human population. *Population Index*. 1974. 185—218. Erratum. 1975. No. 4.
- Coale, A.J.* (1986): The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in human demographic history. In: *Coale, A.J.—Watkins, C.S.* (Ed): *The decline of fertility in Europe 1986*. Princeton.
- Coale, A.J.—Trussel, T.J.* (1978): Finding the two parameters that specify a model schedule of marital fertility rates. *Population Index*. 1978. 217—245.
- Dányi D.* (1977): Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*. 1977. 56—85.
- Demény, P.* (1968): Early fertility decline in Austria-Hungary. A lesson in demographic transition. *Daedalus*. 1968. 502—522.
- Dupâquier, J.—Lachiver, M.* (1969): Sur le début de la contraception en France ou les deux malthusianismes. *Annales E.S.C.* 1969. 1391—1406.
- Dyson, T.—Murphy, M.* (1985): The onset of fertility transition. *Population and Development Review*. 1985. 399—410.
- Flinn, M.* (1977) Ed.: *Scottish population history: from the seventeenth century to the 1930's*. Cambridge. 1977.
- Gaunt, D.* (1973): Family planning and the preindustrial society: Some Swedish evidence. In: *Agren, K.* (et all): *Aristocrats, farmers, proletarians*. Uppsala. 1973.
- Goldstone, J.A.* (1986): The demographic revolution in England: A re-examination. *Population Studies*. 1986. 5—33.
- Henry, L.* (1972): *On the measurement of human fertility*. New York. 1972.

- Henry, L.* (1956): Anciennes familles genevoises. Études démographique, XVI e-XX e siècles. Paris. 1956.
- Henry, L.* (1961): Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly*. 1961. 81—91.
- Henry, L.*: La fécondité naturelle. *Population*. 1961. No. 4.
- van de Kaa, D. J.* (1987): Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*. 1987. No. 1.
- Katus, L.* (1981): Zum demographischen Übergang in Ungarn vor 1918. *Acta Historica Acad. Sci. Hung.* 1981.
- Klinger A.* (1964): A differenciális termékenység újabb alakulása. *Demográfia*. 1964. No. 3—4.
- Klinger A.* (1980): A megyék termékenységi arányai az utolsó 150 évben. *Statisztikai Szemle*. 1980. No. 1.
- Knodel, J.* (1987): Starting, stopping, and spacing during the early stages of fertility transition: the experience of German village populations in the 18th and 19th centuries. *Demography*. 1987. No. 2.
- Knodel, J.* (1979): From natural fertility to family limitation: The onset of fertility transition in a sample of German villages. *Demography*. 1979. 493—521.
- Knodel, J.—Wilson, C.* (1981): The secular increase in fecundity in German village population: an analysis of reproductive histories of couples married 1750—1899. *Population Studies*. 1981. 53—84.
- Kovács A.* (1923): Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1923. 65—79.
- Lee, W.R.* (1980): The mechanism of mortality change in Germany 1750—1850. *Medizin Historisches Journal*. 1980. 242—268.
- Leridon, H.—Menken, J.* (1979): Natural fertility. Liège. 1979.
- Lesthaeghe, R.J.* (1977): The decline of Belgian fertility 1800—1970. Princeton. 1977.
- Livi-Bacci, M.* (1968): Fertility and nuptiality changes in Spain from the late 18th to the early 20th century. *Population Studies*. 1968. March, July.
- Livi-Bacci, M.* (1986): Social-group forerunners of fertility control in Europe. In: *Coale—Watkins: The decline of fertility in Europe*. Chap. 3.
- Livi-Bacci, M.* (1971): A century of portuguese fertility. Princeton. 1971.
- Lutz, W.* (1987): Finnish fertility since 1722. Lessons from an extended decline. Helsinki-Laxenburg. 1987.
- Milhoffer S.* (1903): Az egyke rendszer Magyarországon. Bp. 1903.
- Nostestein, F.W.* (1953): Economic problems of population change. In: *Proceedings of the Eighth Int. Conf. of agricultural economists*. London. 1953.
- Nostestein, F.W.* (1945): Population. The long view. In: *Schultz, E.* (Ed): *Food for the World*. Chicago. 1945.
- Preston, S.H.—Nelson, V.B.* (1974): Structure and change in causes of death: an international summary. *Population Studies*. 1974. No. 1.
- Ráth Z.* (1901): Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. Bp. 1901.
- Rogers, J.* (1980): The study of family planning in pre-industrial societies. Reports from the Family History Group. Uppsala. 1980.
- Smith, D. Scott* (1972): The demographic history of colonial New England. *Journal of Economic History*. 1972. 165—183.
- Spagnoli, P.J.* (1977): Population history from parish monographs: The problem of local demographic variation. *Jour. of Interdisciplinary History*. 1977. No. 3.

- Srinivasan, K.—Jejeebhoy, S.J.* (1980): Changes in natural fertility in India 1959—1972. IUSUP. Sem. Bad Homburg. 1980.: Determinants of fertility trends.
- Stolnitz, G.H.* (1955): A century of international mortality trends. *Population Studies*. 1955. No. 2—3.
- Széchenyi I.* (1906): *Az egyke*. Bp. 1906.
- Szentiványi F.* (1916): *Az egyke a Tisza-Maros szögében*. Bp. 1916.
- Tekse K.* (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*. 1969. No. 1—2. 23—48.
- Thirring L.* (1941): *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Magyar Statisztikai Társaság kiadványai. 1941. 16. sz.
- Valkovics E.* (1982): A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről. *KSH NKI Kutatási Jelentések*. No. 5. Bp. 1982.
- van de Walle, E.* (1974): *The female population of France in the nineteenth century*. Princeton. 1974.
- van de Walle, F.* (1986): Infant mortality and the European demographic transition. In: *Coale—Watkins: The decline of fertility in Europe*.
- van de Walle, E.—Knodel, J.* (1965): Demographic transition and fertility decline: The European case. *Contr. Papers. Sidney conf. IUSUP*. 1965.
- Watkins, Cotts, S.* (1986): Regional patterns of nuptiality in Western Europe. In: *Coale—Watkins: The decline of fertility in Europe*. Chap. 8.
- Weszelowszky K.* (1882): *A gyermekek halandósága Magyarországon*. Bp. 1882.
- Wilson, Ch.* (1984): Natural fertility in pre-industrial England 1600—1799. *Population Studies*. 1984. 225—240.
- Wilson, Ch.—Oeppen, J.—Pardoe, M.* (1988): What is the natural fertility? The modelling of concept. *Population Index*. 1988. 4—20.
- Wrigley, E.A.* (1966): Family limitation in pre-industrial England. *Economic History Review*. 2nd series 19. 82—109.
- Wrigley, E.A.* (1969): *Population and history*. New York. 1969.
- Wrigley, E.A.—Schofield, R.S.* (1981): *The population history of England*. Cambridge Mass. 1981.
- Wunsch* (1973): Le délai entre le déclin de la mortalité et celui de fécondité. *Population et Famille*. 1973. No. 2.
- Yu Xie* (1990): What is natural fertility? The remodelling of a concept. *Population Index*. 1990. No. 4.